

KOVÁCS KÁLMÁN ÁRPÁD

A 19. SZÁZADI REFORMÁTUS ÚJJÁSZÜLETÉS-VITÁK ESZMETÖRTÉNETI HÁTTERE

BEVEZETÉS, MÓDSZERTAN

A „magyarországi református ébredés” történelmi jelenségének az 1990-es évektől kibontakozó, mára örvendetesen meggyarapodott szakirodalma van.¹ Jelen tanulmány egy újabb láncszemet illeszt be annak bizonyításába, hogy a magyarországi református egyház egy hosszú életű generáción belül (például Vay Miklós báró [1802–1894], Beöthy Zsigmond [1819–1896], Tisza Kálmán [1830–1902], Kún Kocsárd gróf [1803–1895]) legalább négyszer (1841–45-ben, 1858–59-ben, 1879 körül és 1891–97-ben) élt át egy-egy hasonló vitát. Ezen viták fő tárgyai a vallásegyenlőség, az újjászületés, a belmisszió, az önkéntes adakozás, a lelkeszi nyomorúság, az állam-

¹ Lásd pl. GERGELY Jenő–KARDOS József–ROTTLER Ferenc: *Az egyházak Magyarországon. Szent Istvántól napjainkig*. Korona, Budapest, 1997. 196–197. – HATOS Pál: A magyar protestantizmus és eszmei fordulata Tisza Istvántól Ravasz Lászlóig. *Múltunk*, 2005/1. 89–117. – KÓSA László: Vallási mozgalmak Dél-Magyarországon az újkorban. In: Uő: *Művelődés, egyház társadalom. Tanulmányok*. Budapest, Akadémiai, 2011. 185–201. – KOVÁCS Ábrahám: *The Origin of Scottish-Hungarian Church Relations. The Settlement and the First Years of the Scottish Mission in the 1840s*. Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány Kuratóriuma, 2001. – KOVÁCS Ábrahám: *History of the Free Church of Scotland’s Mission to the Jews in Hungary and its impact on the Reformed Church of Hungary 1841–1914*. Oxford–Vienna–Frankfurt, Peter Lang, 2006. (A továbbiakban: KOVÁCS Á, 2006.) – KOVÁCS Ábrahám: Mária Dorottya nádorné és a modern protestáns angolszász és német eszmék terjedése Magyarországon. *Századok*, 2006. 1531–1550. – KOVÁCS Ábrahám: Ballagi Mór és a Skót Misszió: megtérés, áttérés vagy kitérés? Egy liberális protestáns zsidó életútjának kezdete. *Confessio*, 2007/3. 109–125. (A továbbiakban: KOVÁCS Á, 2007.) – KOVÁCS Ábrahám: A debreceni új ortodoxia továbbélése. Csiky Lajos (1852–1925) belmisszió-teológiai elképzelései. *Mediarium*, 7/1–2. (2012) 75., 78–84. – KOVÁCS Ábrahám: A budapesti református belmisszió központja. A Németajkú Ev. Ref. Leányegyház rövid története (1859–1912). *Egyháztörténeti Szemle*, 2016/3. 3–23. (A továbbiakban: KOVÁCS Á, 2016.) – MOLNÁR Sándor Károly: Definálható-e az ébredés történeti fogalomként? In: *Tavaszi Szél 2006*. Szerk. KEGYES-BRASSAI Orsolya. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2006. 194–197. – MOLNÁR Sándor Károly: Kísérlet az „ébredés” fogalmának meghatározására. In: *A múlt feltárása – előítéletek nélkül*. Főszerk. GERGELY Jenő. Budapest, ELTE Történelemtudományok Doktori Iskola – Új és Jelenkori Magyar Történeti Program, 2006. 83–108. – SÍPOS Ete Álmos: „Kérjétek az aratásnak Urát!”. *Forgács Gyula (1879–1941). A magyar református belmisszió úttörője*. Budapest, KRE–KMTI–Harmat, 2007. 30–32. (A továbbiakban: Sípos, 2007.)

segély és a református egyházi autonómia voltak.² A tanulmány közvetlen előzménye az a munka, mely a *Debreczeni Protestáns Lap* hasábjain 1891–1897 között a lelki újjászületéssel kapcsolatban kibontakozott heves és kiterjedt vitát mutatta be.³ Magam ennek a tanulmánynak a megírásakor még a kifejezett cikkírói céltételezésekkel kapcsolatban tehető megállapításokat tartottam a legértékesebbeknek, hiszen minden sajtómegnyilatkozás végső oka és fokmérője a közvélemény befolyásolásának igénye és hatékonysága. A vitatkozók érvrendszerének megértéséhez azonban fel kellett tárnom biblikus, hitvallási, valamint teológiai jellegű bizonyításait is. Az „újjászületés” fogalma ugyanis dogmatikailag a kiválasztástól az üdvbizonyossáig terjedő sorba, etikailag a megtéréssel és megszentel/tet/öd/éssel alkotott háromszögbe, ekkleziológiai pedig a megtérés szükségességét hirdető „evangelizáció”, az ugyanezt a „keresztelt pogányok” [értsd: formális hitű egyháztagok] felé is képviselő „belmisszió” koncepciói közé is beilleszthető. Ennek kapcsán döntöttem el, hogy a lelki újjászületés kérdését, tradíció- és kegyességtörténeti szerepére tekintettel, a teológiai és szellemtörténeti háttér szempontjából alaposabban megvizsgálom. Ennek a vizsgálatnak az eredménye ez a tanulmány. A református vallási hagyomány ebben az esetben a bibliai korokban gyökerezik, hogy azután a reformáció tágabban értelmezett korában (1517–1648) nyerje el második csomópontját.⁴ Tanulmányom 1864-ig, a skót hatás kibontakozásának második szakaszáig viszi el a történet fonalát. Az 1870-es évek belmissziós-újjászületési vitája ugyanis jelenlegi véleményem szerint külön vizsgálatot érdemel.

² Lásd hozzá még KOVÁCS Kálmán Árpád: A belmisszió mint térátlépés. In: *Térátlépések*. Szerk. GÉCZI János–ANDRÁS Ferenc. Veszprém, Pannon Egyetem MFTK Antropológia és Etika Tanszék, 2015. 223–238. KOVÁCS Kálmán Árpád: A szabadság és üdvbizonyosság toposzai Baltazár Dezső 1921. november 8-i hódmezővásárhelyi beszédeiben. In: *A hódmezővásárhelyi Szeremlei Társaság Évkönyve 2017*. Szerk. PRESZTŐCZKI Zoltán. Hódmezővásárhely, s. n. [Szeremlei Társaság], 201., 85–102. KOVÁCS Kálmán Árpád: Az erdélyi belmisszió oktatásügyi és társadalomszervezési kihívásai 1895–1907. In: *A reformáció öröksége. Egyháztörténeti tanulmányok*. Szerk. KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvár, Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, 2018. 586–603.

³ KOVÁCS Kálmán Árpád: Debates on Conversion and Spiritual Rebirth in the Hungarian Protestant Press between 1891 and 1901. In: *Revival, Social Reform and Spiritual Renewal in Central and Eastern Europe. Konferenciakötet*. Szerk. KOVÁCS Ábrahám. Partiumi Keresztyén Egyetem, Nagyvárad, 2020. (megjelenés alatt)

⁴ Előre kell bocsátanom, hogy napjaink általános bibliaismereti szintje miatt a közérthetőbb katolikus szentírás-hivatkozási metódust használom. A téma protestáns jellegéhez a szóhasználatban (pl. keresztyén, Ézsaiás) igazodom.

TEOLÓGIA- ÉS SZELLEMTÖRTÉNETI HÁTTÉR

Az „újjászületés” kifejezés szólásszerű módon a köznyelvbe is utat talált, és egy mélyre ható külső hatás által indukált, belülről kifelé ható alapirányultság-változást fejez ki. Ez az egzisztenciális paradigmaváltás pozitív, sőt örömteli történés, ahogy normál esetben a földi vagy testi születés is az. Az „Ezen a napon [értsd például baleset vagy műtét napját] születtem másodszorra” vagy „XY egészen újjászületett a szerelem stb. hatására” szólásszerű fordulatok eredete két, általánosan párban használt dogmatika-teológiai fogalomban, a megtérés-újjászületésben gyökerezik.

Ezek a kifejezések ugyanannak a lelki folyamatnak vagy eseménynek a két oldalát fejezik ki, és az üdvrend (az *ordo salutis*) állomásainak különböző lelki állapotait jelentik. Már csak azért is nehéz megragadni, mi is az a lelki újjászületés, mivel abban Isten az üdvösséget mint saját állapotát lelki munkával, saját dicsőségére tekintettel alkalmazza az emberre.⁵ Protestáns felfogás szerint a választottat a Szentlélek által Krisztusba és az ő érdemébe oltja (*imputatio*), katolikus felfogás szerint a hívőt Krisztus érdemében és erejében részesíti (*infusio*). Az *applicatio salutis* közkeletűen elfogadott láncszemei az elhívás – újjászületés – megtérés – hit – igaznak nyilvánítás – megszentelés – megdicsőítés.⁶ Ezek következetes, összekapcsolódó láncot alkotnak, melynek szemei nélkülözhetetlenek ugyan, de felcserélhetőek. A Bibliában ugyanis a különböző kifejezések használata nem mindig következetes, éppen ezért jelentésük egymásba mosódhat.

A zsidó írástudó Nikodémusnak adott jézusi tanítás és gondolatmenet lényege a tüzes kígyók történetének alkalmazása a Messiásra. Ahogy a pusztában a zsidók újjászületése volt a hívő feltekintés a póznára tűzött rézkígyóra, úgy az igazi újjászületés a felemelendő Isten- és Emberfiában való hit, akit az Atya szeretetéből küldött a világra.⁷ A történet egyértelműen utal azon messiási ígéretekre is, hogy amit Isten a törvényben (a Tórában) megkövetelt a népétől, azt maga fogja beteljesíteni.⁸ A felemeltetés egyaránt utal Jézus kereszthalálára és a kereszt evangéliumának hirdetésére. És itt rögtön abba a problémába ütközünk, hogy az „újjászületés” megfoghatatlan, csak hatásaiban tapasztalható számunkra, mint a szél. Meghaladja az értelmi fokozatolás lehetőségeit is, mivel benne az az isteni (értsd: örökkévaló) idő

⁵ *Dordrechtli kánonok* (Confessiones reformatorum). Ford. BÖRÖCZKI Tamás. Kolozsvár, Koinónia, 2000. (lat. *Canones Synodi Dordrechtanae*, a továbbiakban: *CSD*) 12. cikkely.

⁶ Vö. *Római levél* 8. rész 28–31. versei.

⁷ *János evangéliuma* 3. rész 1–21. versei. Vö. *Mózes IV. könyve* 21. rész 4–9. versek. Az ebben a szakaszban található 3. rész 16. verset szokás az „evangélium lelké”-nek nevezni.

⁸ Vö. az alábbi ígéárokat: *Mózes V. könyve* 10. rész 16. vers – Uo. 30. rész 6. vers. *Ezékiel próféta könyve* 18. rész 31. vers – Uo. 11. rész 19. vers., 36. rész 26. vers.

nyomul be a földibe, ahol a *praeteritum futurum propheticum* (kijelentett, befejezett jövő) uralkodik. Ugyanakkor a fogalom kardinális jelentőségét mutatja, hogy az apostoli iratok számos helyen használják és magyarázzák.⁹ Számos más kifejezés is megfeleltethető neki: „megújítás”, „újjáteremtés”, „új élet”,¹⁰ „kéz nélkül való körülmetélés”.¹¹ Ha ezen szempontokat mind mérlegre tettük, és kiszűrjük a perspektíva-különbségeket, akkor a jánosi „újjászületés”-t leginkább a páli „elhívás”-nak feleltethetjük meg, ahol az isteni megszólítás nem külsődleges, hanem végtelenül személyes és belső formájú (*vocatio efficax*).

Különböző lelki állapotokról beszélünk tehát, amelynek vizsgálati aspektusa lehet teológiai, (vallás)pszichológiai, etikai, szociológiai, sőt történeti is. Ahogy azonban az újjászületésről (és az elhívásról) szóló tan mindig kegyelemközpontú, úgy a megtérés (és a hit) az akarati elemet hangsúlyozza. Földi születésünk titokzatos módon, akaratunkon, sőt tudatunkon kívül megy végbe, az Atyához való bűnbánatos visszatérésben azonban mindenképpen *benne van* az értelmi belátás, emocionális indíttatás és hatékonyan mozduló akarat eleme.¹² Újjászületés alatt így tehát az ember egész belső lelki életének és hozzáállásának azt a csodálatos és misztikus átalakulását érthetjük, amelynek *eredménye* lehet egy krisztusi élet magasabb és tisztább lelki-ségének kibontakozása. Ennek pszichológiai aspektusait vizsgálva minden emberi megközelítésnek meg kell hajolnia azon teológiai magyarázat előtt, miszerint az újjászületés szuverén kegyelmi tényként végső soron szupranaturális valóság.¹³

⁹ „Újjászületés [fürdője és a Szentlélek megújítása]”: *Titushoz írt levél* 3. rész 5. verse. „Felülről születés”: *Jakab apostol levele* 1. rész 17–18. vers. „Újonnan születés”: *Péter I. levele* 1. rész 3., 23. versei. „Istentől születés”: *János evangéliuma* 1. rész 13. verse; *János I. levele* 2. rész 29. vers., 3. rész 9. vers., 4. rész 7. vers., 5. rész 1., 4., 18. versei.

¹⁰ *II. korinthusi levél* 4. rész 6., 5. rész 17. versei. – *Efézusi levél* 4. rész 24. vers. – *Kolossébeliekhez írt levél* 3. rész 10. vers. A *Galatákhöz írt levél* 6. rész 15. verse egyértelműen az isteni megszentelésről szól. A parúziára, Krisztus második eljövételére vonatkozó értelmezési tartományt kihagyjuk vizsgálatunkból, mivel nem emberi lélekállapotra vonatkozik.

¹¹ *Kolossébeliekhez írt levél* 2. rész 11–12. versek. Vö. a 6. jegyzettel.

¹² A megtérés legszebb szemléltető példázatában, a tékozló fiúról szólóban a főhős magába szállt (feleszmélt), átgondolta helyzetét, elhatározásra jutott és aszerint cselekedett. Lukács evangéliuma 15. rész 17–20. versek. A református felfogás szerint az akarati elem a megtérés esetében sem kizárólagos. A *Heidelbergi katekizmus* szerint az ember megtérése az az igazi bűnbánat, ami két részből áll, az óember megökléséből és az új ember megelevenítéséből. A választott bibliai bizonyító apparátus (*Római levél* 6. rész 4–6. versek. – *Efézusi levél* 4. rész 22–24. versek. – *Kolossébeliekhez írt levél* 3. rész 5–10. versek. – *I. korinthusi levél* 5. rész 7. vers) jelentős része az újjászületés-textusok között is előfordult. Nem véletlen tehát, hogy majdnem ugyanannyi igés szerkezet hangsúlyoz bennük isteni cselekvést, mint amennyi emberit. *Heidelbergi katekizmus* (lat. *Confessio Heidelbergiensis*, a továbbiakban: *CH*), bármely kiadás, 88. kérdés-felelet.

¹³ Vö. SEBESTYÉN Jenő: *Református dogmatika*. Budapest–Gödöllő, Iránytű, 1994. (a továbbiakban: SEBESTYÉN, 1994.) III. rész 6–7., 16., 30., 36–37.

Bocsássunk előre még néhány dolgot. A hitvallásos és tradicionalista (vagy Ernst Troeltsch kifejezésével élve ó-) protestantizmuson belül a lutheránizmus, az anglikanizmus, az amerikai episzkopalizmus, a kálvinizmus, a baptizmus és a metodizmus rendelkezik szisztematikus teológiai látásmóddal. Az „újjászületés” esetében protestáns eszmeközösségről beszélhetünk, egy-egy fontos pont kivételével. A közkeletűen csak „kálvinizmus”-nak nevezett isteni szuverenitáshit az újjászületéstől el mer jutni a következetes teocentrizmus végpontjára. Ebből a szempontból beszélhetünk kálvinista metodistákról, pietistákról és baptistákról: például George Whitefield (1714–1770), George Müller (1805–1898) és James Haddon Spurgeon (1834–1892).¹⁴

Az emberközpontúság talaján maradvá a római katolikus versus metodista irányultság választása lesz szükségszerű. A látszólagosan ellentétes tájékozódás valójában egyirányú. A lutheránus ortodoxia, az angol High Church vallásosság vagy a schleiermacheri liberális protestantizmus szakramentalizmusa, illetve egyházi üdvkövetítése, valamint az érzelevallásos pietizmus ugyanis egyként operationalizmus. Ha ugyanis – kálvinista felfogás szerint tévesen – a megtérés és az újjászületés törvényszerű (értsd: ok-okozati) kapcsolatát feltételezzük,¹⁵ akkor szükségszerűen eljutunk a precizított megtérésmetódus mint látens üdvszerző jócselekedet szinergizmusához.¹⁶ Az ilyen vallásosság a mechanisztikus formalizmus, monotipizmus

¹⁴ Lásd például: BOICE, James Montgomery–RYCAN, Philipp Graham: *Die Lehren der Gnade*. Oerlinghausen, Bethanien, 2009. 23–24. – MACARTHUR, John: *Sklaven Christi*. Oerlinghausen, Bethanien, 2011. 139–144.

¹⁵ A kálvinizmus szerint az üdvösség határterületein a kettő elválhat egymástól, és ennek megfelelően például egyértelműen tanítja Isten Szentlélekének szuverén szabadságát a hívők idő előtt elhalt magzatainak választás szerinti újjászületésére. 1561-es Németalföldi hitvallás (lat. *Confessio Belgica*, a továbbiakban: *CB*), bármely kiadás, 15. cikkely. – *CH*, 74. kérdés-felelet. – 1567-es *II. Helvét hitvallás* (lat. *Confessio Helvetica Posterior*, a továbbiakban: *CHP*), XX. fejezet, 3–6. §. – 1647-es *Westminsteri hitvallás* (ang. *Westminster Confession of Faith*, a továbbiakban: *WCF*), bármely kiadás, XXVIII. fejezet, 5. §.

¹⁶ Operationalizmus: az adott vallásos cselekedet a Szentlélek közbejötté által, cselekedeti erejénél fogva (*ex opere operato*) közvetíti az isteni kegyelmet. Szinergizmus (gör. szün-energein = együtt munkálkodni): az üdvösség az isteni kegyelem és az emberi részvétel együttes munkája. Teljes szinergizmus a római katolicizmus: isteni kegyelem és emberi jócselekedetek *egyformán* kellenek az üdvösséghez. A látens szinergizmus leginkább rejtőzködő formája a protestáns arminianizmus, mely szerint az üdvösség elengedhetetlen feltétele a hit mint az isteni kegyelem szabad akaratú befogadása. Mindezekkel szemben a kálvinista definíció szerint az üdvösség kizárólagos feltétele a szuverén isteni kegyelem ajándékként születő/támadó hit.

és hamis aktivizmus hajlamait mutatja,¹⁷ és eleve megkérdőjeleződik benne az üdv- vagy hitbizonyosság.¹⁸

Az újjászületés baptista és kálvinista értelmezésének különbsége az, hogy előbbi felfogás szerint új személyiség születik a régi helyett. Egészen pontosan az ember által megölkölt „Én” helyett születhet meg az emberben Krisztus, mely esemény szükségszerűen vezet a *megszentelődés* (sic!) folyamatához.¹⁹ Utóbbi szerint viszont a Krisztus által kezdett titokzatos kapcsolat (unio mystica) nem marad emberi válasz nélkül. A teremtett személyiség totális megújulásáról van szó, ahol a hatalmasan meginduló és kirobbanó processzus a megtérés és a *megszentelés* (sic!) által bonthatódik ki. Megjegyzendő, hogy a hívő személyiségben szükségszerűen fellépő perfekció–imperfekció feszültséget²⁰ elméletileg a kálvinista gondolkodás kezeli a legjobban, ám jellemző kísértésévé válik az észhit és a passzivizmus. Az aktívabb baptizmus²¹ ellenben leginkább a farizeizmus és a hamis perfekcionizmus által ejtendő meg.²²

AZ ÚJJÁSZÜLETÉSTAN A MAGYAR REFORMÁTUS TEOLÓGIAI HAGYOMÁNYBAN

A 17. század végétől a 19. század derekáig tartó időszak a kiterjedő, professzionizálódó, majd államérdeknek alárendelődő cenzúraellenőrzés időszaka volt. Ebben az időszakban református könyvkiadási tevékenységet folytatni eleve csak az ortodoxia

¹⁷ Formalizmus = itt: túlzott ragaszkodás a vallási formákhoz. Monotipizmus = „egytípusúság”, csakis egy megadott forma szerinti megtérés és hit jelentheti az „igaz keresztyéniséget”. Aktivizmus = itt: a vallásos cselekményeknek való túlzott jelentőségtulajdonítás. A protestáns aktivizmus lehet szoterológiai (= az üdvösség elveszíthetősége), missziológiai (= tanítás helyett térítés) vagy eszkatológiai (= a keresztyének valamivel, például a „világmisszió” állapotával vagy Izrael Államának felállításával, támogatásával „kikényszerítik” az Úr visszajövetelét. Utóbbi alapvetően II. világháború utáni fejlemény. A John Mott-féle [1865–1955] „a missziók döntő órája” tézis keletkezésére és 1912-től kezdetét vevő magyarországi terjedésére ld.: SZIKSZAI Béni: *Ahogy én láttam. Feljegyzések a 20. századi magyar ébredéstörténetéről*. Budapest, Koinónia, 2015. 69.)

¹⁸ Ld. részletesebben a 3. lábjegyzet megfelelő tanulmányát.

¹⁹ „Mélyebben, mélyebben, kérlek azért, öld meg, ó, Jézusom, bennem az ént!” Mélyen meghajlok. Ford. dr. VARGHA Gyuláné (A *Rettségjubilé* 103. éneke) 2. versszak. In: *Hallelujah!* Szerk. dr. Kovács Lajos, Budapest, Bethánia, 1914. 132. sz.

²⁰ A *Debreczeni Protestáns Lap* hasábjain talán ezzel kapcsolatban folytatták a legélesebb vitát. Ld. később.

²¹ Ahogy már a 19. századi Amerikai Egyesült Államokban jellemző tapasztalattá vált a valamikori puritán gyökerű gyülekezetek folyamatos baptizálódása, illetve az afroamerikaiak között végzett sikeresebb baptista misszió.

²² Vö. SEBESTYÉN, 1994. III. 10., 14–16., 26., 39.

szempontjának vizsgálata alatt, majd az 1770-es évektől a többi [értsd: a katolikus] vallás sérelme nélkül lehetett.²³ Dogmatikai kérdéseket csak szőrmentén, a sorok között, prédikációs kötetek, valamint imakönyvek lapjain lehetett vizsgálat tárgyává tenni. A katolikus hatalmi túlsúllyal szemben kialakított protestáns gravaminális politika az érdeklődés irányát a bibliai kérdésekről amúgy is az egyházközéleti, -politikai és -történeti kérdések felé terelte.²⁴ Ráadásul az 1750-es évektől terjedni kezdett a felvilágosult naturalizmus (más néven deizmus). Mikor a század végén megroppant ennek szellemi alapja, a természetes vallás ideája, a magyar református szellemiség folyamatosan egy olyan intellektuális racionalizmussá (más néven intellektualizmussá) konvertálódott át, mely egyre inkább a német idealizmus hatása alá került. Mindez sorvasztóan hatott a magyar nyelven folytatott református szisztematikus teológiára.²⁵

1781-ben Magyarországon is beköszöntött a felvilágosult tolerancia. Ezzel társadalmilag felszínre törhetett a szupranaturalista-naturalista ellentét is.²⁶ Az újjászületés jelentőségének megkérdőjelezése²⁷ immár a keresztyén szellemiség felszámolásának irányába hatott.²⁸ A felvilágosodással kezdődő korszakban általánossá vált az emberi önbizalom, a hit az emberiség feltartóztathatatlan intellektuális és erkölcsi nemesedésében. Gyakran még a mérsékeltőbbek is csak azon az alapon tartottak ki az egyházi tanok mellett, hogy azok valódi értelme voltaképpen azonos az újkori idealista világképpel. A radikálisok pedig az egyházi tanok olyan mértékű „leegyszerűsítését” követelték, hogy azok szimbolikus-vallási nyelven a modern világnéze-

²³ Sajátos paradoxon, hogy a későbbiekben tárgyalandó két meghatározó református kegyességi mű közül előbbinek a kálvinista ortodoxia, utóbbinak a felvilágosult abszolutizmus tolerancia- és társadalmi béke elvű cenzúrapolitikájának szűrőjén kellett átmennie. A cenzúrapolitika átalakulásának folyamatát Erdély példáján kifejtettem: KOVÁCS Kálmán Árpád: *Az erdélyi valláspolitikai rendszere az 1760–70-es években*. (METEM Könyvek 81.) Budapest, 2018. 200–206., 310–313.

²⁴ John Duncan 1842-es nagyon találó megjegyzését idézi KOVÁCS Ábrahám: A skót protestánsok véleménye a magyar egyházakról és a politikáról a reformkori Pesten. In: *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században. A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*. Szerk. GÁBORJANI SZABÓ Botond. Debrecen, 2016. 216.

²⁵ Somosy János tökéletesen mutatja be a mérsékelt református szupranaturalizmus (a 19. század elejétől helyesebben: szupraracionalizmus) továbbélését. SOMOSY János: *A' dogmatica teológiának első vonásai. Kezdő tanítványai számára*. Sárospatak, s. n. 1835. §9 (10.), §11., §38 3.) (42.), §41 3.) (47.), §47 Hetedik periódus (77–82.) (A továbbiakban: SOMOSY, 1835.)

²⁶ A naturalista Bessenyei György, valamint az újjászületés által „hitelesített” keresztyénségű testvéreinek viszályára lásd FÜR Lajos: *A berceli zenebona*. Budapest, Osiris, 2000. 474.

²⁷ A Friedrich Schleiermacher 1799-es művével kezdődő „modern teológia” a szekularizálódó értelmiség számára próbálta a vallást (és nem a hitet) elfogadhatóvá tenni.

²⁸ Vö. SEBESTYÉN, 1994. III. 17–18.

tet fejezzék ki.²⁹ Nem véletlen, hogy 1830-ban már az volt az érvényes nézet, hogy „[...] papjaink látszólag inkább a régi konfesszionális orthodoxiának hódolnak formák szerint”, de „[...] úgy magyarázzák a régi betűket, amint kívánja az evangéliumi tiszta igazság, a józan filozófia, az igazságnak lelke.”³⁰

A „vizenyős racionalizmus” ezen időszakában³¹ négy forráscsoport tartotta meg a magyar reformátusok eredeti hittudatát: a hitvallási, a dogmatikus, a kegyességi, valamint az énekirodalom.³² A magyar reformátusságra hatást gyakorló öt szimbolikus (hitvallási) irat mindegyike nagyon egyértelműen tanít az újjászületés aktusáról, jeleiről és következményeiről.³³ Az újjászületés tan szemponjtábjából – Somosy János (1783–1855) értékelése szerint³⁴ – eredeti (értsd: hamisítatlan) magyar teológiai műveknek a 18–19. század fordulóján az alábbiak voltak tekinthetők: Szikszai Györgytől (1738–1803) *A természeti és keresztyén vallás*,³⁵ Tóth Ferentstől (1768–1844) a *Keresztyén Hittudomány*,³⁶ Szathmári [Paksi] Dánieltől (1769–1818) a *Ke-*

²⁹ BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*. Budapest, Gondolat, 1985. 197. (A továbbiakban: BUCSAY, 1985.)

³⁰ Keresztyén katedrai tanítások. Pest. 1830. az I. kötet 72., 150., 325. oldaláról idéz TÓTH Endre: *A Második Helvét Hitvallás története Magyarországon*. In: *A Második Helvét Hitvallás Magyarországon és Méliusz életműve*. Szerk. BARTHA Tibor. Budapest, MRE Zsinati Osztályának Sajtóirodája, 1967. 33. Sajnos a szerző pontatlanul idéz, ezért csak a kor nyelvezetének megfelelő autentikusnak tűnő szövegrészletet vettem át.

³¹ A kifejezés forrására ld. [Máramaros-]Szigeti: Ritka rosta A.[Isó]-Zemplénből. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok* (a továbbiakban: *PEIL*), 1845/36. 856.

³² Ezek közül az énekirodalmat lásd alább Fáy Andrásnál.

³³ *CB*, 24. és 35. cikkely – *CH* (1563) 8., 71. és 73. kérdés-felelet. – *CHP*, IX. fejezet 4–9. §-ok., XVI. 8., XIX. 9–10., XX. 3. A kálvinista ortodoxiát összefoglaló 1619-es kontraremonstráns (arminianus-ellenes) zsinati határozatokban: *CSD*, 4. kánon 12–13., 16–17. cikkelyek., IV., VIII. cáfolatok., 5. kánon 1., 7. cikkelyek., III., IV., VIII. cáfolatok. – *WCF*, VI. fejezet 5. §., IX. 3., X. 3., XIII. 1–3., XVI. 7., XVIII. 1., 4., XIX. 6., XXVIII. 1., 5.

³⁴ Az üdvösség rendje Somosy szerint: 1.) elhívás; 2.) bűnbánat; 3.) a váltságmunkában való hit; 4.) a jónak Isten iránti szeretetből való gyakorlása. 1.)–4.) = az ember újjászületett volta = Megszenteltetés (sanctificatio): nem szolgál, hanem fiúi szeretettel párosított engedelmesség. Stációi: váltság → meggyőződés → hálálatosság → erkölcsi cselekedetek. SOMOSY, 1835. §152 (220.), §161 (231–232.)

³⁵ SZIKSZAI György: *A természeti és keresztyén vallás*. Debrecen, s. n. [Ev. Ref. Tiszántúli Superintendencia], s. d. [1799k]. Ifjabb Szabó Aladár (1890–1948) teológiai magántanári értekezésében kiválóan mutat az újjászületés tan Szikszai György egész munkásságát átható jelentőségére és tartós hatástörténetére. Ifj. SZABÓ Aladár: Szikszai György élete és munkássága. *Theológiai Szemle*, 1927/5–6. 246., 285., 307., 310., 314., 324–326. (A továbbiakban: SZABÓ, 1927.) Az *Öreg Szikszai újjászületés-képét* ld. külön alább.

³⁶ Definíciója szerint: ami az isteni oldalról az elhívás, az emberiről a megtérés, azt az Újtestámentum együttesen újjászületésnek, megújításnak, újjáteremtésnek, bűnnek való meghalásnak nevezi. TÓTH Ferentz: *Keresztyén hittudomány, avagy Dogmatika teológia*. Győr, Szerzői magánkiadás, 1804. IV. szakasz II. rész CVI. § (490.)

*resztyén Hittudomány.*³⁷ Ezekhez sorolhatunk még a századfordulón egy Kiss János (1821–1906) nevű, akkori ószőnyi rektornak, későbbi pápai teológiai tanárnak tulajdonított, Debrecenben kiadott hitvallás-magyarázatot.³⁸ De még ezekben a művekben is az úgynevezett ésszerű ortodoxia hatását kell érzékelnünk abban, hogy a lelki újjászületést túlságosan elviszik az etikai megjobbulástan irányába.³⁹

A magyar református gondolkodást alapvető módon határozza meg két kegyességi mű, Medgyesi Pál *Praxis pietatis*, illetve az úgynevezett *Öreg Szikszai*. Előbbi az angol puritanizmus hatása alatt született.⁴⁰ Utóbbiban leginkább egy olyan svájci típusú, kálvinista pietizmussal elegyített, ésszerű ortodoxia fogható meg, mely áttételesen angol (anglikán), holland és német (pietista) hatásokat is tartalmaz.⁴¹ Medgyesi az újjászületés fogalmának rövid definícióját adja: az újjászületés a Krisztusban a kegyelem által való megbékélés.⁴² E rövid meghatározás haszna, hogy nem terjeszkedik túl a hit mértékén. Hátránya, hogy csak biblikus háttérben utal a *megelőző* isteni szeretet tényére.⁴³ Az *Öreg Szikszai* hasonlóan: az újjászületés az, ami-

³⁷ Említi SOMOSY, 1835. §47, Hetedik periódus (79.) A Sárospatakon 1815-ben kiadott mű tiszántúli hatástörténetére a Somosyn keresztüli hatást kivéve egyelőre egyéb adatot nem sikerült feltálnom.

³⁸ Ez az ordo salutis az elhívás – megvilágosodás (illumináció) – megtérés (= bűnbánat és újjászületés [azaz megigazítás]) – megszenteltetés fokozatokban állítja föl. S. a.: *A' keresztyén vallás fő ágazatinak bővebb előadása, a' helvétziai vallástételt követők értelme szerint*. Debreczen, s. n., 1848. 122., 125. §

³⁹ Az ésszerű ortodoxia kettős lényege annak szellemi tartalma felől nézve: A vallás heteronóm (értsd: nem monista) természetű. A kijelentést két túlzástól egyaránt el kell választani: a racionalizmustól és a miszticizmustól. A vallás ily módon taníthat titkokat (mysterii). Ezek olyan szupranaturális hitágazatok (dogmák), amelyeket az ész fel nem találhatott volna, de az észnek nem ellene mondanak, hanem felette állnak (supra, sed non contra rationem). A kijelentés és a józan (értsd: természetes) ész látszólagos ellentmondása esetén az ész a kijelentés valódiságát igazolja (principium revelationi coordinatum). Elfogadhatóak a newtoni természet-, valamint a Lessing-Herder-féle kijelentéselfogásnak bizonyos elemei. SOMOSY, 1835. §11 1.) (12)., §13 (14)., §38 [C.] 1.) (43)., §38 3.) (42)., §41 3.) (47). Az eredménye felől tekintve: A hitvallásokkal szemben a Biblia tekintélyét hangsúlyozza, a racionalizmussal szemben csak az úgynevezett fundamentális jelentőségű dogmákat (kijelentés, csodák, bűn, helyettes áldozat) védelmezi. A józan ész, valamint a hasznosságelv nevében az isteni kegyelem abszolútságának és a Szentlélek első bizonyágtételének kálvini tanításait háttérbe szorítja, ellenben a hit erkölcsstani jellegét kidomborítja. SZABÓ, 1927. 246.

⁴⁰ *Praxis pietatis, Azaz: Kegyeség-gyakorlás*. Ford. MEDGYESI Pál. Debreczen, 1636 (mivel nem szolgai átültetésről, hanem szabad átdolgozásról van szó, tekinthetjük Medgyesi Pál önálló művének, a továbbiakban: MEDGYESI, 1636.). Ajánló levél 2v., 4v–6r.

⁴¹ SZABÓ, 1927. 241–242., 244–249., 285.. 306–315.

⁴² MEDGYESI, 1636. 127.

⁴³ Utalás a *II. korinthusi* levél 5. rész 16–21. verseire, ahol a „Mindez pedig Istentől van [...] Minthogy Isten volt az [...]” (18–19. versek) gondolatmenete tesz erről egyértelműen bizonyoságot.

kor a hívő ember haragnak fiából Istennek gyermekévé lesz.⁴⁴ Szikszainál a „lelki feltámadás” folyamata lesz a meghatározó, amely az újjászületés és a megszentelés stációira osztható.⁴⁵ A hívő lelkében megérzi igazság nyilvánítását (újjászületését), de csak a bűnök elleni győzelmes tusakodásban (a megszentelésben) juthat a hitbizonyosság állapotába.⁴⁶ *János evangéliuma* 1. rész 12. versét Szikszai úgy magyarázza, hogy az ember hisz Jézus Krisztus nevében, és Isten ennek *nyomán* szüli újjá, amit követ a megtérés, azaz a bűn meggyűlölése és a jóra való következetes önelszánás.⁴⁷ Szikszai annyiban korrigálja magát, hogy a későbbiekben az újjászületést kiterjeszti a bűnös már azon kegyelmi állapotára is, amikor az bánkódni kezd bűnei miatt, ami igaz hitének kezdete.⁴⁸ A mennyei nemességről szóló imája pedig az isteni szuverenitáshit és a rendies (feudális) magyar közszellem csodálatos összeegyeztetési kísérlete.⁴⁹ Szikszainak a kálvinizmusból a pietizmusba való átesése ott érzékelhető, hogy a hit kezdetéből és az üdvbizonyosságból is valahogyan kimarad nála a krisztocentrizmus. Így marad és túldimenzionálódik az ember önmagára tekintése. Nem véletlen, hogy abban a tényben, hogy az újjászületés kapcsán Isten *válaszoló* (sic!) szeretetét hangsúlyozza, a rejtett szinergizmus is megjelenik. Csakis ezen precíz definíciók birtokában tudjuk pontosan megérteni a két művön szisztematikusan, vörös fonalként végighúzódo újjászületés-gondolatot.⁵⁰

⁴⁴ SZIKSZAI György: *Keresztyéni tanítások és imádságok*. [az 1795-ös debreceni kiadás szerint, 97. kiadás] Budapest, Sylvester, 1932. 383. Kettős utalás az *Efézusi levél* 2. rész 3., illetve a *János evangéliuma* 1. rész 12. verseire. (A továbbiakban: SZIKSZAI, 1932.)

⁴⁵ Uo. 229.

⁴⁶ Uo. 79., 383.

⁴⁷ Uo. 383.

⁴⁸ „Te is hát, keresztyén ember, a te bűneid miatt való hánykódásidból és szorongatásidból azt hozhatod ki a te lelkednek vigasztalására, hogy te az Isten kegyelmében vagy és az újjászületett hívek közé tartozol; azt hozhatod ki, hogy te éppen olyan állapotú bűnös vagy, mineműeket a Jézus nagy szeretettel hív magához, mondván: »Jöjjetek énhozzám mindnyájan, kik megfáradtatok és megterheltettek, és én megnyugtatlak titeket.« Mát. 11. 23.” Uo. 482.

⁴⁹ Uo. 385.

⁵⁰ MEDGYESI, 1636. [39.], 72., 84., 89–90., 127., 134–135., 139–140., 152–153., 173., 221–222., 234., 236–239., 246., 299., 455–456., 671., 896–897. SZIKSZAI, 1932. 10., 71., 73–74., 77., 79., 92., 94–95., 97., 105., 170–179., 229., 244., 247., 255., 259., 313., 383., 431., 452., 482., 489., 533., 545. Ezek pontos végigelemzése egy teljes tanulmány feladata lenne.

AZ ÚJJÁSZÜLETÉSTAN ÉS A KIALAKULÓ MODERN TEOLÓGIAI IRÁNYZATOK

Az első rendszeres és hosszabb ideig fennálló magyar protestáns sajtótermék, a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerkesztői, a református Török Pál (1808–1883), valamint az evangélikus Székács József (1809–1876), illetve Taubner Károly (1809–1860?) a világprotestantizmus bizonyos ágainak virágzását és a hazai egyházi élet pangását látva pozitív külföldi példák után kezdtek nézni.⁵¹ A kialakuló teológiai liberalizmus, illetve egy új típusú (az angolszász evangelikalizmussal rokon) pietizmus az 1840-es években egy pillanatra mintha az úgynevezett ébredés eltérő megközelítéseit alkották volna. Eltérő alapállásból ugyan, de egyként kritikusak voltak mind a racionalizmussal, mind az ortodoxizmussal szemben. Az „ébredés” (angol „awakening” vagy „revival”) rendkívül változatos jelentéstartalmakat magába abszorbeáló fogalma ebben a környezetben alapvetően arra szolgált, hogy a szellemileg a (francia) racionalizmus és a (német) idealizmus irányába tájékozódó magyar liberális nemesi elit gondolkodását az angolszász modell pozitívumai irányába is megnyissa. A kardinálisan eltérő missziói célok és a vallásértelmezések azonban hamarosan szembefordították egymással a két irányzatot. A liberálisok alapvetően a másik fél megtérést célzó prédikációival nem tudtak mit kezdeni,⁵² illetve – a hazai szellemiségnek megfelelően – egyre inkább hajlottak az újjászületés fogalmát a polgárosodó nemzeti megújulás egyházi sáncok mögül is segíthető folyamatára vonatkoztatni.⁵³ Ennek megfelelően a kifejezés teljes mértékben kollektív értelmet kapott. Vagyis eredeti hittani jelentése helyett inkább arra kezdett szolgálni, hogy az amúgy is

⁵¹ Az alapítás hátterére, a skótok szerepére, Mária Dorottya támogatására, az első munkatársakra és célkitűzéseikre ld. részletesebben Kovács Á, 2006. 100–103.

⁵² Kovács Á, 2016. 3–4., 6. 23.

⁵³ Vay Miklós báró beszéde az 1841. szeptember 9-i pesti konventben. Idézi és magyarázza: HAJNAL Ábel: Észrevételek Fáy András Óra-mutatójára. *PEIL*, 1842/36. 429. – Vay Miklós báró beszéde a tiszántúli tudományos küldöttség [értsd: iskolai bizottság] 1841. december 28-i ülésén. Közli: *PEIL*, 1842/1. 8. – LÓJA Károly: Unió. *PEIL*, 1842/8. 87. – TÖRÖK Pál: 13. számú szerkesztői jegyzet BAKSAY Dániel: Válasz Török Pál barátomnak című cikkéhez. *PEIL*, 1842/30. 360. – Kossuth Lajos Pest vármegye közgyűlésén 1844. augusztus 27-i beszédében definiálta az „átalakulás, nemzeti újjászületés” fogalmát mint a magyar nemzetiségre alapított [értsd: a fajok és nemzetiségek bábeli zűrzavarát elutasító], az Ausztriai Házat és az arisztokráciát [értsd: a nemességet] korlátozó népképviseleti, népszuverenitási alkotmányt. Közli: *Kossuth Lajos üzenetei*. Szerk. SZABAD György. Budapest, IKVA, 1994. 63–64. – Kovács Sándor az „evilági messianizmus” kossuthi terminológiájára is utal, amikor az 1840-es éveket abban az értelemben foglalja össze, hogy „[...] a vármegye, az iskola, a gazdaság s a bilincseit rázó sajtó mind a nemzeti újjászületés fenséges evangéliomát szolgálja. [...] nincs lélek, a ki a szabadság szeretetétől, a nemzeti nagyság ábrándjától ne szédült volna édes mély mámorba.” Kovács Sándor: Deák Ferenc és a vallásszabadság. *Protestáns Szemle*, 1907/1. 7.

széthúzóknak tekintett magyarságot⁵⁴ ne a liberális individualizmussal rongta tovább, hanem inkább megbarátkoztassa őt a nemzeti eszme kötelesség-imperatívuszával.⁵⁵ A folyamat Ballagi Mór (eredeti nevén Bloch Moritz/Móric) (1815–1891) személyében vált transzparenssé. Ballagi kiváló szellemi képességei révén a magyarországi protestantizmus és zsidómisszió nagy nyeresége lehetett volna. A későbbi pesti teológiai akadémiai tanárt az „igaz vallás”-t képviselő (értsd: szigorú) skót misszionáriusok hajlottak is volna „igazi megtért”-nek elfogadni, de valós lelki újjászületését már 1843-ban, németországi tanulmányútja során kétségbe vonták ottani pietista körök.⁵⁶

A különböző törekvésekre a református Fáy András (1786–1864) reagált 1842-es *Óramutató* című művében. Ebben dicsérte ugyan az ébredési protestantizmust laikus (értsd: nem papi, nem hierarchikus) és nyilvános (értsd: közérdeklődésből táplálkozó) szelleme miatt, ugyanakkor a protestantizmus lényegét a haladásban és a szabad vizsgálatban látta, ahol a reformáció átvette ugyan az ókori gyökerű haeresis–ortodoxia különbségtételt, de éppen maga meg is kezdte annak felszámolását, amikor nekiment a régi dogmáknak. A protestantizmus kialakulása által is katalizált fejlődés az újabb kor vízválasztójává az illiberalizmus–liberalizmus ellentétet tette, ahol a római katolicizmus szükségképpen az előbbi, a protestantizmus pedig az utóbbi oldalon áll.⁵⁷ A „modernizálódó” közszellemnek megfelelően a 18., 38., 68–69., 76., 78., 97., 109., 140. zsolttárokat teljesen ki kellene hagyni az énekeskönyvekből.⁵⁸ Fáy személyében, egyházszerzői tevékenységében és predesztinációtanáiban egyaránt nagyon keményen leszólja Kálvint.⁵⁹ A „nemzet mindenese” végül – iskolai prog-

⁵⁴ „Hányszor támadt tenfiad, szép hazám, kebledre, s lettél magzatod miatt magzatod hamvvedrel!” – olvassuk Kölcsey 1823-as *Hymnus*zában.

⁵⁵ „Hazádnak rendületlenül légy híve, óh magyar!” – olvassuk Vörösmarty 1833-as *Szózat*ában.

⁵⁶ Kovács Á, 2007. 109–125., itt különösen: 113–116. A terjedelmi korlátok miatt csak jelezni tudom, hogy ennek a hitbéli-szellemi, nemzeti (magyarosodási) alapállás-különbségen (alapvetően Theodor/Tivadar Biberauer és Ballagi Mór közötti) személyes, társadalmi és anyagi sértettségektől sem mentes viszály robbant ki az 1859-es kezdetű úgynevezett Árvaház-botrányban. A teljesség igénye nélkül ld. Kovács Á, 2016. 24–27., 29.

⁵⁷ Fáy ezzel teljes mértékben a Hegel–Schleiermacher–Baur-i definíció talapzatán áll. Magyarozatát elvégeztem itt Kovács Kálmán Árpád: A filozófia nyelve a magyar református ébredésben az előző századfordulón. Vita az erdélyi racionalizmusról. In: *A „recepta religiók” évszázadai Erdélyben. Egyháztörténeti tanulmányok.* (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 25.) Szerk.: KOLUMBÁN Vilmos József. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 2019. 247–272.

⁵⁸ Bucsay Mihály nagyon helyes magyarázata szerint az Isten haragjáról szóló énekek bántották a kortársak „áhitatérzését”, „[...] amikor senki nem beszél már olyan Istenről, aki haragszik.” BUCSAY, 1985. 197. Az „idő igaz, s eldönti, ami nem az” elv alapján Fáy András művét ma már szinte senki sem olvassa, ellenben az általa törlésre javasolt zsolttárok mindegyike a mai magyar református élet gyakran énekelt vagy énekelhető zsolttárai közé tartoznak.

⁵⁹ Nem véletlen, hogy Madáchnak *Az ember tragédiájában* meg sem jelenik, csak Luther. Tekintsünk el attól, hogy a református Fáy gondolatmenete éppen a nyilvánosságelv szempontjából fordul önel-

ramjának részeként – a követendő képzésmódotusokról is szót ejt. Szerinte a bibliai holt nyelvekben, a (dogmatika-)teológiában, valamint a bibliaismeretben kiképzett pap ekeket verdeső prédikációja is csak a füleknek papol. Fáy szerint a tradicionalista szellemben szóló prédikáció amúgy is csupán „önmagából szóló beszéd”.⁶⁰ Ezzel szemben a világgal, korral, emberek jelen viszonyaival, hazai étellel ismeretes teológus jó és hasznos pap lehet a saját eklézsiájában, és egyházigazgató a maga vidékén. A világi tudományok javára lecsökkentett teológiai tárgyakat is a nyugati [értsd: alapvetően német] teológiai irányzatok szellemében kell végezni,⁶¹ hagyni kell az olyan „napkeleti típusú allegóriás beszédet”, mint az óember megfeszítése és az újnak felöltözése, újjászületésnek fürdője, a jeruzsálemi templom szimbolikája.⁶² Utóbbi megjegyzésével Fáy nyersen kimondja véleményét: a zsidóság számára reális magyarosodás kell, nem szimbolikus zsidómisszió.

lentmondásba. Míg ugyanis a „nagy Luther” kiszolgáltatta egyházát a fejedelmi abszolútizmus „summus episcopus”-nak, a „zsarnok és inkvizitor Kálvin” az egyházi főtanács által emancipálta azt a genfi városi befolyás alól.

⁶⁰ Ez nagyon súlyos és megvető nyilatkozat a hagyományos református hitvallásokkal szemben is, amelyek mindegyike szerint a prédikáció nemcsak Istenről, hanem Istenből való beszéd is („Praedicatio Verbi Dei est Verbum Dei”): „[...] a nagy Lutherrel, békés Melanchtonnal és józan Zvinglivel egy rangba helyezni nem tudom; és vele mint emberrel megbarátkozni, annál inkább őt példányomul [értsd: példaképül] venni nem bírtam soha. Az absolutizmusnak sem istennél, sem embernél nem vagyok barátja! Ki genfi presbyteriumában, ezen protestáns inquisitio tribunaljában zsarnokilag elnökösödve, és megfélelvezve arról, hogy a reformációt is vélemény-különbözés szülte, és ennek fölve lélekszabadság, eretnekeket üldözött, Castellio Sebestyént Genfből száműzette, Servetet, ki ellen vendégi, igazsági, keresztyéni jogokat megtapodott, elevenen megégettette, sok másokat tömlöcöztetett; sőt megfélelvezve, hogy ő maga is milly kínosan üldözöttetett tanjai miatt, rendszeres munkát készített, a protestáns egyház azon jogának kivívására, hogy az eretnekeket tűzzel-vassal pusztíthassa; ki Zvinglinek jogát épen úgy foglalá el, mint Americus Vesputius a Colombét, — emberem soha nem lehetett.” FÁY András: *Óra-mutató*. Pest, Trattner-Károlyi, 1842. 23. (A továbbiakban: FÁY, 1842.)

⁶¹ Fáynek annyiban igaza volt, hogy az 1840-es években még tényleg ezek számíthattak országfejlődési szempontból mintáknak. Legfeljebb csak alakulóban voltak ugyanis azok a konzervatív skót, angol, holland, valamint egyesült államokbeli teológiai szemináriumok, amelyek az 1800-as évek végére, majd az 1920-as évekre már igazi kihívóivá lettek a tudományosan beágyazottabb liberális teológiáknak. Európában az 1900-as évek végére ismét egyeduralgódóvá vált egy teológiai egzisztencializmussá modernizált liberalizmus. Anette Merz (aki a történeti Jézusra vonatkozó kutatásait alapvetően maga is az úgynevezett történet-kritikai módszer alapján végzi) önkritikus véleménye szerint azonban ez az iskola nem ad kielégítő válaszokat a hitre vonatkozó egyéni és társadalmi elvárásoknak, bizonyos területeket pedig (mint a bibliai archeológia, orientalisztika, judaisztika, apokrif és más kortárs iratok kultúrtörténeti kutatása) teljesen átengedte a tengerentúli, főleg konzervatív tudományosságnak. MERZ, Anette: *Der historische Jesus – faszinierend und unverrichtbar*. In: *Die Anfänge des Christentums* (Forum für Verantwortung). Szerk. GRAF, Friedrich Wilhelm-WIEGANDT, Klaus. Frankfurt am Main, 2009. 23–24.

⁶² FÁY, 1842. 7–13., 16–17., 19–21., 47.

A viszonylag szabad protestáns sajtó 1857-es újraindulása után rögtön megkezdődött a pozitív külföldi hitelesítési, hitelesítési példák keresése. Filó Lajos fedezte fel „a német belmisszió atyjá”-nak személyét és tevékenységét, melyet a magyarországi magyar protestáns közvélemény számára tudományos nívumként tált. Johann Hinrich Wichern (1808–1881) a korábban már létező nézeteket 1851-es *Vortrag auf dem Congress für innere Mission zu Elberfeld* című röpiratában rendszeresítette és a tudományosság körébe iktatta. A hamburgi teológus, szociálpedagógus, számos belmissziói intézmény létrehozója, később a porosz fogházügy reformere traktátusát a nagykőrösi református lelképásztor a következőképpen foglalta össze: A belmisszió az újabb kornak ama legnagyobb szeretetműve, melynek feladata a tudatlanság és henyeség szülte nyomoron gyökeresen segíteni és az ösvényt vesztett népet visszavezetni az emberi rendeltetés pályájára. Kik osztályrészt nem nyertek a társadalom örökségében, kiket a törvény könyörtelen karja sújt, azok előtt a belmisszió feltárja az evangéliumi szeretet karjait, hogy oktattva, gyámolítva elvezesse őket Annak lábaihoz, Aki előtt mindnyájan egyformán bűnösök vagyunk. A magyar református egyházi élet valóságos baja az élettelenység, amelyből könnyen előállhat egy erőteljes keresztyénellenes mozgalom [értsd: ateista kommunizmus].⁶³ Ennek megelőzésére meg kell teremteni azokat a feltételeket, amelyek mellett a belmisszió eredményes lehet. E feltételek között a legfontosabbak: 1.) a hitbuzgó munkás [értsd: nemcsak kontemplatív, munkálkodó] keresztyénség, 2.) pénz, 3.) egyházfegyelem. Az eszközök: 1.) vasárnapi iskolák, 2.) mentőházak (otthonok), 3. vándorprédikátorok. Az önzésről és egyéni érdekről lemondani, és teljesen embertársai szolgálatára szentelni magát az ember csak az emberfeletti szeretet erejéből képes, melyet kizárólag az isteni teljes és kizárólagos tekintélyű Szentírásból meríthet. A belső misszió tehát lényege szerint *az újjászületettség eszméjén alapszik*. Filó Lajos egyébként a javaslatba hozott vándorprédikátorokat (misszionáriusokat) levelezésre köteleznél és egyházi felügyelet alatt tartaná, de pártolná, hogy a lelkészek felengedjék őket még a szószekre is.

Dobos János 1859 elején, immár nagy tekintélyű ceglédi lelkészként megsemmisítő kritikával utasítja el Filó nézeteit: 1.) Újjászületésen alapuló pietizmusról (vagyis kegyeskedésről) hallani sem akar. 2.) Hogyan lehetne tudományosnak tekinteni annak a Wichernnek a nézeteit, aki ördögöt idéz, hogy hadakozhasson ellene és antiluluvimi [értsd: őskor előtti] csontokként ásta elő az antikrisztus eszméjét. A belmisszió – úgymond – mint kitett gyermek, sír az ablakunk alatt, és valaki azt sürgeti,

⁶³ Wichern már a párizsi és londoni német emigránsok között végzett lelkigondozói útjai során érzekelte az Igazak/Igazság Szövetsége (ami éppen ebben az évben vette fel Karl Marx javaslatára a Kommunisták Szövetsége nevet) erősödését. Filó Wichern figyelmeztetését az 1848-ban kezdődő és 1856-ig mindenképpen érzékelhető református egyháziadó-megtagadásokra vonatkoztatja.

hogy vigyük be, és vegyünk neki csörgőt.⁶⁴ Vagy mint a házba tévedt dongó, az ablakainkat karmolássa, akit inkább ki kellene eresztetni az ablakon, és exmittálni [kiküldeni] ama hon és vidék felé, ahonnét hozzánk tévedt.⁶⁵ A Dobos János által leszólt Wichern egyébként hangsúlyozta a belmisszió hazafias vonását, melyet más népek [értsd: főleg az angolok] példájára hivatkozva azzal indokolt, hogy az egész nemzetet nemesíti és felemeli, ha Isten országa terjesztésén fáradozik.⁶⁶

Nem véletlen hogy az 1841–1852 között, majd 1858-tól folyamatosan Magyarországon tartózkodó skót misszionáriusok nagyon komoly kritikát gyakoroltak a magyar egyházi és politikai élet felett.⁶⁷ Robert Smith (?–?) 1866-os visszaemlékezése szerint „[...] háromezer [protestáns] lelkipásztor közül mindössze háromról tudtuk, hogy szívükben az Úr meggyújtotta az élet lámpását”.⁶⁸ A „rabbi” John Duncan (1796–1870) 1842-es jelentésében a protestáns lelkészek tömegeit neológoknak [értsd: liberálisoknak], ugatni nem tudó gondatlan, néma ebeknek nevezte.⁶⁹ Előbbi becslés nagyon alacsonynak tűnik. Különösen ahhoz képest, hogy már 1845-re kibontakozott a némi ortodox mázzal leöntött racionalizmus és a pietizmussal párosult ortodoxia vitája.⁷⁰ Sokkal helytállóbbnak tartom azt a vélekedést, hogy a skót tanítások minden új- és idegenszerűségük mellett is azért keltettek rezonanciát a lelkekben, mert a bibliaolvasó, kegyes [értsd: imádkozó] családokból jövő reformátusok az őseiktől tanult hitet ismerték fel bennük. Párhuzamosan a skót misszionáriusok – egyfajta inkulturációként – elemi népiskolájukban igazodni kezdtek a magyarországi hazafias közszellemhez. Tanítványaik lelkébe a helyes nemzeti büszkeség tartását igyekeztek belecsöpögtetni. A skótok a legújabb pedagógiai iskolák eredményeit alkalmazták, és így igyekeztek valláserkölcsei tekintetben is erősíteni a gyermekeket. A cél az volt, hogy az élet harcait morális erővel megharcolva⁷¹ lehessenek szüleik, hazájuk és az emberiség javára. A skótok ugyanakkor félve látták azt is, hogy a ma-

⁶⁴ Értsd: költsük rá gyermekeinket (vagyis a lelkészeket) illető drága filléreinket, ahelyett hogy a józan észnek megfelelő módon „lelenházba” adnánk.

⁶⁵ Tartalmilag idézi *A református egyház története*. Szerk. BÍRÓ Mihály–SZILÁGYI Sándor. Budapest, Kossuth, 1949. 384–385. Vö. *PEIL*, 1858/31. 779–784., 1858/44. 1099–1103., 1859/6. 163.

⁶⁶ Ez a vonás majd Forgács Gyulának tűnik fel. SIPOS, 2007. 166.

⁶⁷ KOVÁCS Ábrahám: A skót–magyar kapcsolatok az 1840-es években és hatásuk a magyar protestáns egyházi és társadalmi életre. *Pro Minoritate*, 2001/Nyár. 177–186.

⁶⁸ SMITH, Robert: *Sunday at Home, Vol. 13. No. 669*. (Nov. 24, 1866), 739. Köszönet a forrásért Kovács Ábrahámnak. Utalás *Máté evangéliuma* 5. rész 15. versére.

⁶⁹ DUNCAN, John: *Missionary Report*. The Home and Foreign Missionary Record for the Church of Scotland, (1842). 44. Utalás *Ézsaiás próféta könyve* 56. rész 10. versére.

⁷⁰ PAYR Sándor: Bauhofer György lelkészi naplója. *Protestáns Szemle*, 1907/5. 277.

⁷¹ Utalás a *Timótheushoz írt első levél* 6. rész 12. illetve *második levél* 4. rész 7–8. versére.

gyarországi liberális közszellem gyakran éppen azokkal a diktatórikus allűrökkel lépett föl, mint az a konzervativizmus, mint amelyik ellen küzdött.⁷²

BEFEJEZÉS

Az új szellemi hatások érvényesülését némileg megakasztotta az úgynevezett Adriaan van Andel-féle (1823–1904) ügy (1861–1864). Hatalmas botrányt kavart ugyanis a holland származású „skót” misszionáriusnak a magyar református lelkészi kar felett gyakorolt türelmetlen és tapintatlan [értsd: metodista és baptista jellegű] ítélkezése.⁷³ A van Andel-ügy sajátos mellékszálaként létesült kapcsolat Debrecen és Edinburgh között. A skót szabadegyházi teológiai főiskolába az 1860-as évek közepén meginduló magyar református peregrináció hosszú távon mélyen átalakította a magyar református életet.⁷⁴ Még mielőtt ennek rövid távú hatása is érvényesülhetett volna, Révész Imre (1826–1881) tiszántúli püspök megrengette az antikálvinista modernizmus egyik fontos elemét. Kálvin halálának háromszázados évfordulójára írt egyháztörténeti művében gazdag irodalomra alapozva, népszerűsítő stílusban bizonyította, hogy a Fáy-féle gondolkodás már az akkori tudományos szinten is meglehetősen korlátos, tendenciózus és ellenséges tudáson alapult. Az erőszakos inkvizitorként, türelmetlen zsarnokként, plagizátorként, a protestáns teológiai és egyházi abszolutizmus megalkotójaként beállított reformátor ugyanis nem akart soha senkinek a példa- vagy eszményképe lenni. Ő kizárólag Isten dicsőségére igyekezett mutatni.⁷⁵ Ezt a művet adta Tatay Imre székesfehérvári lelkész, az ottani cisztercita gimnázium vallástanára és a mezőföldi egyházmegye könyvtárosa 1873–75 táján egy csillapíthatatlan olvasásvágyú kiscsillapítónak kezébe. A magyar belmisszió későbbi atyja számára a tiszántúli szuperintendensnek ez a *legkiválóbb* (Szabó Aladár [1862–

⁷² A bekezdés adataira lásd KOOL, Anne-Marie: *Az Úr csodásan működik. A magyar protestáns külmisziói mozgalom (1756–1951)*. I. köt. Budapest, Harmat–Protestáns Missziói Tanulmányi Intézet, 1995. 104–105., 108.

⁷³ Ld. részletesen KOVÁCS Ábrahám: *The History of the German-speaking Reformed Affiliated Church of Budapest 1858–1869*. Debrecen, D. Dr. Harsányi András Alapítvány, 2004. 24–27.

⁷⁴ KOVÁCS Á, 2006. 317–340. – Uő: Két kálvinista centrum egymásra találása. A skóciai ösztöndíj létrehozása. In: *En Christo. Tanulmányok a 85 éves Dr. Bütösi János tiszteletére*. Szerk. GAÁL Sándor. Debrecen, DRHE, 2004. 177–186. – KOVÁCS, Ábrahám–HÖRCSIK, Richárd: A Transplanted Scottish Presbyterian Culture: the Peregrination to New College, Edinburgh and the Impact of Free Kirk Evangelicalism on Debrecen Reformed College in Hungary. *Records of the Scottish Church History Society*, XLIV. (2015), 103–132.

⁷⁵ RÉVÉSZ Imre: *Kálvin élete és a kálvinizmus*. Pest, Osterlamm Károly, 1864, I–X.

1944] kifejezése és kiemelése) könyve hozta el a megindulást az „Út”-on és hozta őt közel (más szép, népies elbeszélésekkel együtt) ahhoz, amit a Szentírás megtérésnek és újjászületésnek nevez.⁷⁶

⁷⁶ SZABÓ Aladár: *Kegyelem által*. Gödöllő, Szerzői kiadás, Bethánia Nyomda, 1941. 24.